I

Полк розгорнувся у бойові порядки на залізничному насипу і був мішенню для цілого прусського війська, зосередженого напроти, біля лісу. Перестрілку вели на відстані вісімдесят метрів. Офіцери кричали: "Лягай!" — та ніхто не слухався; відважний полк стояв, згуртувавшись навколо свого прапора. Серед цього обширу, на тлі призахідного сонця, пасовищ і хлібів, що вже колосилися, неспокійний гурт людей, огорнутий димовою імлою, нагадував стадо, зненацька застигнуте у відкритому полі першим поривом страшної бурі.

А на насип впала справжня свинцева злива. Чути було тільки тріскотіння рушничних пострілів, глухий шум, з яким казанки скочувалися у рів, та протяжне дзичання куль, які перетинали поле бою з кінця в кінець, ніби натягнені струни зловісного й лункого інструменту. Час від часу прапор, що майорів над головами людей, колихаючись під вітром картечі, поринав у хмари диму: тоді, перекриваючи стрілянину, хрипи, лайку поранених, лунав суворий мужній голос: "Прапор, хлоп'ята, прапор!" І відразу ж якийсь офіцер кидався вперед — розпливчаста тінь у кривавому тумані,— і повернений до життя геройський стяг знову маяв над битвою.

Двадцять два рази він падав!.. Двадцять два рази ще тепле древко, тільки-но випускала його безсила рука, хтось підхоплював і знову підносив угору; тож коли сонце зайшло і жменька людей — усе, що лишилося від полку,— наважилась нарешті відступити, прапор, уже сильно пошматований, був у руках сержанта Орню, двадцять третього прапороносця за цей день.

II

Сержант Орню був старим служакою, який ледве умів розписатися і двадцять років заробляв свої унтер-офіцерські нашивки. Усі злигодні

дитини-знайди, вся тупа муштра казарми відбилися на його низькому впертому чолі, зігнутій від ранця спині, завченій виправці стройового солдата. Він трохи заїкався; а втім, щоб бути прапороносцем, красномовність не потрібна.

Увечері після бою полковник сказав йому: "Коли вже прапор у тебе, голубе, то хай у тебе і лишається". І маркітантка тут-таки нашила на його убогу похідну шинель, уже вицвілу від дощу і спеки, золотий галун підпоручика.

У житті, приреченому на покірливість, це було єдиною окрасою і гордістю. Старий солдат якось відразу випростався. Привчений ходити зігнувшись, втупившись очима в землю, цей бідак крокував тепер молодцювато і невідривно дивився вгору, на клапоть матерії, намагаючись тримати його якомога рівніше, якомога вище — над смертю, над зрадою, над поразкою.

На світі не було щасливішої від Орню людини, коли під час бою Він обома руками тримав древко, надійно укріплене в шкіряному чохлі. Він стояв мовчки і непорушно, поважний, ніби священик, який тримає корогву. Все його життя, вся сила були зосереджені у пальцях, які гарячково стискали цю прекрасну позолочену ганчірку, що на неї сипалися кулі, та ще в очах, які з викликом дивилися просто в обличчя пруссакам, ніби примовляючи: "Ану лишень спробуйте забрати його в мене!"

Ніхто не намагався цього зробити, навіть сама смерть. І з найбільш смертоносних боїв при Борні, при Гравелоті[1] прапор виходив посіченим, пораненим, подірявленим, але ніс його незмінно старий Орню.

III

Потім настав вересень, оточення біля Меца, безкінечне стояння в багнюці, де іржавіли гармати, де кращі в світі війська, деморалізовані

бездіяльністю, невідомістю, нестачею продовольства, гинули від лихоманки і нудьги біля своїх арсеналів. Ні командири, ні солдати ні на що більше не сподівалися; один тільки Орню не втрачав віри. Триколірний клапоть заміняв йому все: поки прапор був тут, поряд, старий солдат вважав, що ніщо не загинуло. На біду, оскільки бої припинилися, полковник зберігав прапор у себе, в одному з передмість Меца; і добра душа Орню почувався ніби та матір, дитину якої віддали до чужих людей. Він постійно думав про своє знамено. А коли туга ставала нестерпною, щодуху поспішав у Мец і, пересвідчившись, що воно спокійно стоїть на тому самому місці біля стіни, повертався, сповнений мужності й терпіння, марячи про бої, про наступи під розгорнутим на всю широчінь триколірним прапором, яким маяв би там, над прусськими траншеями.

Рішення маршала Базена поклало край цим мріям. Прокинувшись якось уранці, Орню побачив, що весь табір охоплений незвичайним збудженням. Солдати збиралися купками, щось дуже жваво обговорювали, розпалюючи один одного гнівними вигуками, погрожуючи кулаками в бік міста, ніби вказуючи на винуватця їхнього обурення. Чулися вигуки: "Геть його!.. Розстріляти!" І офіцери не перешкоджали солдатам... Вони тупцяли осторонь, похнюпившись, ніби соромлячись своїх людей. І справді, було чого соромитися. Щойно півторасоттисячній армії добре озброєних, цілком боєздатних солдатів було прочитано наказ маршала про капітуляцію без бою.

— А прапори? — спитав пополотнілий Орню.

Прапори належало здати, як і все останнє,— разом з рушницями, рештками обозу тощо.

— Бо... Бо... Бодай вони не діждали!..— затинаючись пробелькотів бідолаха.— Але мого вони не побачать!..

І він кинувся бігти до міста.

IV

Там також панувало велике пожвавлення. Національні гвардійці, ополченці, мобілі[2] метушилися, щось вигукували. Проходили принишклі депутації, що прямували до маршала. Але Орню нічого не бачив і не чув. Піднімаючись вулицею передмістя, він говорив сам до себе:

— Відібрати в мене прапор! Постривайте-но! Та хіба ж таке можливо? Хто дав право? Хай віддає пруссакам своє власне добро, позолочені карети, срібний посуд з Мексіки! Але прапор — це моє... Це моя честь. Я не дам до нього доторкнутися.

За цими уривками фраз, які старий кидав, затинаючись і задихаючись від швидкої ходи, крилася цілком чітка і визначена думка: заволодіти прапором, віднести його до себе у полк і прориватися крізь пруссаків разом з усіма, хто схоче піти з ними.

Коли він прийшов, його навіть не впустили. Полковник сам був розлючений і не бажав нікого бачити. Але Орню не відступав. Він лаявся, погрожував, відштовхував вістового:

— Де мій прапор? Віддайте мій прапор...

Врешті-решт одне з вікон прочинилося:

— Це ти, Орню?

— Так, мій полковнику, я хотів...

— Усі прапори в Арсеналі... йди туди, тобі дадуть розписку...

— Розписку? Навіщо мені розписка?

— Це наказ маршала...

— Але ж, полковнику...

— Забирайся геть! — І вікно зачинилося.

Старий Орню захитався, мов п'яний.

— Розписка, розписка,— машинально повторював він.

Нарешті він знову рушив, затямивши тільки одне: прапор в Арсеналі, і треба його видобути за всяку ціну.

V

Брама Арсеналу була розчинена навстіж, щоб пропустити прусський обоз, який чекав на подвір'ї. Коли Орню увійшов, його пройняв дрож. Усі інші прапороносці, п'ятдесят чи шістдесят офіцерів, уже були тут, скорботні, мовчазні; і похмурі фургони під дощем, і простоволосі люди, які скупчилися за ними,— все нагадувало похорон.

У кутку подвір'я на грязькій бруківці купою були звалені прапори армії Базена. Важко собі уявити більш сумне видовище, ніж ці клапті яскравого шовку, обривки золотої бахроми; уламки різьбленого дерева — всі ці атрибути слави, кинуті на землю, заляпані дощем і багном. Якийсь військовий чиновник брав їх одне за одним, і кожен прапороносець, коли називали його полк, підходив за розпискою. Двоє бундючних незворушних офіцерів-пруссаків наглядали за вантаженням.

Отож, ти залишало свій край, священне лахміття слави; світячи дірками, прапори сумно волочилися бруківкою, ніби птахи з підбитими крилами. Вони залишали свій край, викликаючи почуття сорому, як усе прекрасне, коли його паплюжать,— і кожен з клаптів та уламків забирав із собою часточку Франції. Сонце далеких походів лишило свій слід

поміж вицвілих складок. А сліди від куль — то пам'ять про невідомих загиблих, яким довелося умерти під стягом, що в нього цілилися вороги...

— Орню, твоя черга... Тебе кличуть... Та йди ж ти по розписку!

До чого тут розписка!

Прапор був перед ним. Так, це був його прапор, найпрекрасніший, найбільш скалічений з усіх. Побачивши його, старий солдат ніби знову опинився на вершечку того залізничного насипу. Він знову почув дзижчання куль, звук розтрощених казанків і голос полковника: "Прапор, хлоп'ята!.." Двадцять два його товариша лежать на землі убиті, а він сам, двадцять третій, кидається, щоб і собі підхопити, підтримати злощасний прапор, який хитається без опори. Так, того дня він поклявся захищати і зберігати його до самої смерті. А тепер...

На саму згадку про це вся кров прихлинула Орню до голови. Ніби п'яний, ніби несамовитий, він кинувся на прусського офіцера, вихопив свій улюблений стяг, стиснув його обома руками, потім спробував знову підняти його якомога вище, якомога рівніше і вигукнув: "Прапор, хло...", але голос йому перехопило. Він відчув, що древко хитається, вислизає з рук. У задушливій атмосфері, в атмосфері смерті, що так тяжко гнітила віддані ворогові міста, прапори неспроможні були маяти, ніщо благородне неспроможне було жити... І старий Орню впав мертвий.

[1] Борні, Гравелот — селища поблизу Меца, де в серпні 1870 р. відбувалися бої між французькими й прусськими військами.

[2] Мобілі — особливі частини збройних сил Франції у другій половині XIX ст. їх комплектували з безробітних і декласованих елементів для боротьби проти революційних виступів народних мас.